

Eit industrisamfunn ser tilbake

Monument og forteljing i industristadmuseet

Hans-Jakob Ågotnes

Institutt for kulturstudier og kunsthistorie

Universitetet i Bergen

hans.agotnes@ikk.uib.no

Abstract

This article explores the changing conceptions of an industrial community at a time when industry is about to be viewed as a phenomenon of the past. The history of the place, its landscape and its relations to the surrounding district are affected when people, activated by a newly-built museum, become engaged in re-evaluating their past. In the process, various material structures of the place are invested with new meanings, thereby becoming monuments over the local industrial history. But in the creation of this meaning, oral storytelling (in increasing degree supplemented by mediation in written form) play a vital role. A local version of the past emerges, but in a manner that places the community in a relationship both to the surrounding district and to the national dimension. As such, the elaboration of the past contributes to the identity work of this local community.

Nøkkelord:
Monument
museum
kulturarv
stedsskaping

Innleiing

Namnet Hardanger har ein positiv klang i Noreg. Dette fjordlandskapet blei i løpet av 1800-talet etablert som eit eksemplarisk romantisk landskap, og også som innbegrepet av det nasjonale landskapet. Det har blitt framstilt i litteratur og kunst som eksotisk og vakkert, på same tid storslagent og harmonisk, og som noko særeige norsk. Reiselivet har spela og spelar framleis ei viktig rolle for korleis denne staden blir oppfatta. Det er naturlandskapet med fjell og

fjord, isbrear og fossar som først og fremst har verka tiltrekkjande på kunstnarar og turistar. Det mentale bildet vi har av Hardanger i dag har så sterkt gjennomslag at det sjeldan er vår første tanke at Hardanger også har vore ein viktig industriregion. Industrien er noko anna, den høyrer ikkje med til førestillinga om Hardanger. Vi isolerer industristadene frå omgjevnadene og tenkjer dei inn i andre kontekstar. Når vi tenkjer etter, veit vi likevel at regionen ikkje berre er det idylliske

landskapet, det omfattar også store og betydningsfulle industristader.

Dette forholdet er kanskje i ferd med å endra seg. I dag har industrien i Hardanger sitt eige livskraftige museum. Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum i Tysse-dal er eitt i ei rekkje industrimuseum som er oppretta i Noreg dei siste 20–25 åra. Det er del av ein trend og kan sjåast på som eit globalt fenomen. Men det allmenne ved industrimusea er ikkje temaet i denne artikkel-elen. Her vil eg i staden spørja kva betydning museet kan ha for lokalsamfunnet det er del av. Kva er det som skjer når eit slikt industrisamfunn begynner å sjå tilbake? Eg vil prøva å spora opp dei prosessane som har ført fram til den kulturelle praksis museet representerer på industristaden Tyssedal (som ikkje kan sjåast uavhengig av det større industrisamfunnet Odda). Eit sentralt spørsmål er kva rolle det materielle – ”museumsgjenstandane” – spelar, og korleis det spelar saman med det narrative i desse prosessane. Eit foreløpig perspektiv på dette kan formulerast slik: Etablering av ein minnekultur (Aronsson 2004) inneber val av eit innhald – ei bestemt fortid, og ei bestemt vinkling av den, med tilhøyrande normative vurderingar. Men slike val blir ikkje gjort føresetnadslaust. Dei er innvedde i eit finmaska nett av samanhengar, frå det lokale til det globale. *Ein* slik samanheng er forholdet mellom munnleg, skriftleg og materielt: Korleis historia om den utvalde fortida blir fortalt, heng nødvendigvis saman med det råstoffet som er til rådvelde, og med kva form det blir presentert i. I siste instans vil eg hevda at den klangbotn av erfaring som utgjer føresetnadene for tolking av forteljingar om fortida er avgjerande for minnekulturen. Forteljingane endrar også betydning over tid.

I det følgjande skal nettopp dette tematiserast i forhold til korleis fortida tidlegare

har vore oppfatta i industrisamfunnet og i regionen det er del av.

Bygdesamfunnet i Hardanger representerer ei heilt anna fortid enn industrimuseet. Kontrasten mellom dei to mentale bilda av det same distriktet kan tydeleggjera forholdet mellom monument og forteljing. Eg skal derfor også skissera nokre prosessar som medverka til å skapa bildet av det romantiske Hardanger.

Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum
”Odda Industristadmuseum og arkiv” blei starta i 1985 som eit kommunalt prosjekt, støtta av fagforeiningane og dei store bedriftene. I starten etablerte museet seg i Odda og viste typiske butilhøve i første fase av industrisamfunnet på 1900-talet. Det første formidlingsprosjektet var utstilling av husvære frå ulike tidsrom mellom 1910- og 1950-åra, innreia i ein av dei første bygningane som var reist som arbeidarbustad i Odda (Trædal 1988:77). I 1994 flytta hovudkvarteret til Tyssedal, der museet overtok viktige delar av kraftverksinstallasjonane. Museet flytta inn i den tidlegare kontorbygningen til kraftselskapet, A.S. Tysefaldene, som blei innreia til kontor, arkiv og formidlingslokale. Kraftstasjonen gjennomgjekk ei omfattande restaurering. Etter fleire namneskifte heiter museet i dag Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum, noko som avspeglar endringar både i innhaldet i formidlinga og i ambisjonane. Museet har ein dominerande plass i Tyssedal, og ved formidlingsverksemda set det sitt preg på landskapet frå fjorden til langt inn i fjellet. Gjennom utstillingar, biletspel og omvisingar i landskapet blir den fysiske utforminga av staden og historia påpeika. Museet fortel historia om korleis industristaden blei bygd ut, om industriproduksjonen og det sosiale livet i Tyssedal og til dels

i Odda. Vatn og kraftproduksjon er likevel det sentrale. Tyssedal framstår gjennom dette som eit monument over industrilandskapet i vasskraftnasjonen Noreg.¹

Historia

Etableringa av den kraftkrevjande industrien frå byrjinga av 1900-talet var ei følgje av at utbygging av vasskraftanlegg med store fallhøgder blei teknisk mogleg, og at industriproduksjon basert på bruk av store mengder elektrisk kraft blei økonomisk interessant. Dette gjorde vestlandsfjordane, blant andre Hardangerfjorden, attraktive for utbyggjarar. Industrianlegga i Odda og Tyssedal er reiste i fleire etappar i løpet av 1900-talet. Kraftutbygginga i Tyssedal begynte i 1906. Etter kvart blei det etablert fire store anlegg for kraftkrevjande industri i Odda, Tyssedal og Ålvik. Det var planlagt utbyggingar i langt større omfang i Hardanger i tida fram til 1920 (Byrkjeland 1985:196f.). Mange av prosjekta blei av ulike grunnar ikkje noko av. Men ved inngangen til hundreåret var visjonen ei stortilt industrialisering av området. Det var klart at reiselivsinteressene ville bli skadelidande av ei slik utvikling. Etableringane av "einsidige industristader" i fjordområde som var dominert av bygdenæringar og der turismen hadde stor betydning gjorde sterkt inntrykk i samtida, også fordi dei politiske vilkåra for dette var ei viktig konfliktsak. Striden om konsesjonslovene var ei av dei viktigaste sakene i den politiske ålmenta mellom 1905 og 1920.²

Dei nye lokalsamfunna var også bastionar for arbeidarrørsla, der det rådde ein tankegang som braut sterkt med det folk i distrikta rundt stod for. Industriens inntog fekk derfor ikkje berre betydning for turistnæringa, den introduserte også ein ny type samfunn der folk hadde andre innstillingar

og andre haldningar. Som arbeidar på ein slik stad var livet knytt til industrien.

I industrisamfunna var ein ikkje oppteken av fortida eller det nasjonale, ein såg framover og orienterte seg internasjonalt. Det var arbeidarrørsla sine organisasjonar som slo rot, ikkje nasjonalt orienterte ungdomslag. Industrien representerte framskrittet, ikkje minst som ein lovnad om ei meir rettferdig samfunnsordning. Visjonane om eit godt liv låg i framtida. Dei nye fabrikkstadene kom til å stå i eit markant motsetningsforhold til bygdesamfunnet.

Oppdaginga av fortida

Det er kanskje ein allmenn tendens at historisk interesse for eit fenomen først oppstår når fenomenet blir oppfatta som forbi. Det passar i alle fall godt på industrimusea, som har vokse fram i kjølvatnet av tanken om at industrisamfunnet er på hell. Sidan 1980-talet har vi i Noreg som i andre vestlege land sett ei sterk interesse for denne museumstypen. Det første som blei etablert i Noreg var Norsk Industrierbeidermuseum på Rjukan, i 1983 (Museumstiltak på industrisektoren 1996:18). Seinare er det oppretta ei rekkje slike institusjonar, dels etter riksantikvaren si prioritering (Verneplan for tekniske og industrielle kulturminner 1994, Jarmund 1994). Tidlegare var industrisamfunnet tilsynelatande uinteressert i fortida si *som historie*. Eg meiner ikkje med dette at fortid ikkje var viktig for folk: Privat og på det individuelle planet spelar truleg fortida same rolle i sosiale miljø prega av industri som andre stader. Men ser vi på det som kom offentleg til uttrykk, har ikkje fortid og historie vore særleg viktige tema. Rett nok blei det skriva lokalhistorie også her, i form av jubileumsberetningar for fagforeiningar, men bodskapen i mesteparten av denne littera-

turen er på mange måtar også retta mot framtida: Den fortel om korleis folk gradvis har fått betre kår gjennom medlemmenes seige strev i organisasjonen. Omtalen av viktige hendingar i foreininga sitt liv er prega av eit samtidsperspektiv, slik det blir eksemplarisk uttrykt i følgjande avsnitt om ferieheimsaka: "Det står ennå en hel del arbeid igjen før det kan sies at hjemmet er ferdig og klar til bruk, men det er håpet at det skal bli såpass ferdig at det fra ferieseongen 1955 kan tas i bruk. Skal dette skje må avdelingens medlemmer vise litt større interesse enn før, og være med på innspurten." (Elektrokjemisk Arbeiderforening 1955). Fortida er her del av eit pågåande prosjekt. I tillegg er det viktig å hugsa pionerane, men det er mest fortentene deira på det formelle planet som blir notert – kva verv dei hadde, og når. Dei første tillitsmennene sin heroiske innsats skal bidra til å motivera dagens medlemmer. Fagforeiningsberetninga feirar den vellykka kampen for rettferd og menneskeleg verd, og den pågår framleis og er såleis retta framover. Det betyr at formuleringane har aktuell handlingsorienterande betydning, dei har ikkje berre erkjenningssinteresse. Slike perspektiv stod enno sterkt på 1970-talet.

Etableringa av museet innvarsla ei breiare interesse for den lokale fortida.

I starten la ein (ved sida av arbeidet for å skaffa finansiering til institusjonen) vekt på innsamling av minnemateriale ved hjelp av intervju. Livshistorieintervju innsamla av museet utgjer ein viktig del av materialet for formidlinga. Eit anna resultat av dette er boka *Odda – arbeidsfolk fortel* (1988), utgitt til kommunens 75-årsjubileum, som uttrykkjer ei ny historieinteresse: Forfattaren Lasse Trædal seier at "Industriarbeidaren og familien hans har tradisjonelt stilt lengst bak i køen når lokalhistoria skal

forteljast, også i dei typiske industristadene. Det er difor eit sjølv sagt val at det var denne gruppa som skulle ha "synsvinkelen" når jubileumboka for Odda skulle skrivast." Han vil gje "...korte glimt av det eg vil kalle kvardags saga", og "Rettesnora har vore at det som **mange** fortel om, er viktig". (Trædal 1988:8, orig. uth.). Her finn vi uttrykt det same programmet som i bl.a. "History workshop"-rørsla, og som gjer at fortida kan tematiserast ut frå ei reint historisk interesse. Det som er forbi, og som er interessant fordi det er annleis enn vår tid, kjem i fokus. Sjølv om det er mange anekdotar og andre innslag som eignar seg for identifikasjon, oppmuntrar boka også til refleksjon over endringar som har funne stad i lokalsamfunnet.

Etableringa av eit kulturminne

Denne typen historiefremstilling har det seinare blitt fleire av, og museet har spela ei avgjerande rolle i dei fleste (sjå f.eks. Bårtvedt & al. 1989). Over tid har likevel forvaltninga av dei materielle spor blitt mest sentralt i museet si verksemd. Museet har det direkte ansvaret for store anlegg som kraftstasjonen, men ser også heile det omkringliggjande landskapet som ein naturleg del av verkefeltet sitt. Utvalde kraftlinjemaster blei verna på staden då den gamle linja blei teken ned. Museet formidlar historia gjennom utstilling og biletspel, men og gjennom omvisingar i landskapet som inngår i kraftverket og lokalsamfunnet. Både gjennom turane i terrenget og gjennom bileta i museet blir landskapet sjølv tematisert, ved utpeiking av bestemte stader og påpeiking av den betydninga dei har, ut frå bestemte hendingar som har funne stad akkurat her. På den eine sida gjeld det å peika på korleis kraftverket fungerer, med sine vasstilsførsler gjennom tun-

nelar i fjellet og rørgater ned fjellsidene, med demningar og overføringar, ventilar og reguleringar, taubaner og trallebaner. På den andre sida blir kvar slik betydningsfull "stad" utgangspunkt for å fortelja historier om korleis den blei bygd, og om mennene som bygde den og bragdene deira. Dei attståande mastene frå kraftlinja blir f.eks. utgangspunkt for å fortelja historia om då den opphavleg blei reist, utan tekniske hjelpemidlar og med eit umenneskeleg slit, og under kummerlege levekår. Nokre av anleggsfolka innretta losji inne i steinura dei arbeidde seg gjennom og budde der til arbeidet var ferdig. Dei primitive buforholda under anleggstida er også eit tema i utstillinga.

Forteljinga om Tyssedal dreiar seg altså om korleis staden blei til som industribygg og som industrisamfunn. Dei fysiske spor som blir peika ut viser korleis alt dette utgjer ein heilskap. Teknisk ser ein korleis landskapet frå fjorden til langt inn på vidda utgjer eit produksjonssystem: Landskapet er ein fabrikk for produksjon av elektrisk kraft. Det same landskapet er eit kart over den sosiale strukturen, der folk er plassert etter yrke og andre eigenskapar som danner utgangspunkt for rangforskjellar. Ved at installasjonar og stader i terrenget blir framheva av museet, blir dei også heva opp og får ny relevans, dei får betydning i ein ny kontekst. Dette er ikkje stader som tidlegare har vore umarkerte. Museet forvaltar eit materielt miljø som alt er gjennomsyra med betydning. Dei elementa som blir trekte inn i formidlinga kan ikkje forståast som nyoppdaga gjenstandar, dei har tvert om vore sentrale element i den materielle ramma rundt folks kvardag. Det dreiar seg om stader og ting som har tilhørt folk som arbeidarar og innbyggjarar, dei som har operert installasjonane og levd i omgjevnadene. For utanforståande vil dette aspektet

vera usynleg, dei vil snarare oppfatta dei som reine museumsgjenstandar eller monument. For mange tyssedøler vil dei derimot vera berarar av mangefasettert mening basert på erfaringa med å veksa opp mellom dei, og altså vera lada, meir eller mindre positivt eller negativt, og representera sosiale og moralske identifikasjonspunkt. Slike stader vil ha ein plass i den enkelte sin habitus. Når dei blir sett inn i ei

Tyssedalslandskapet framstilt som produksjonssystem for vasskraft. Frå brosjyra "Et annerledes Hardanger. Tyssedal – Skjeggedal". Turistkontoret, Odda kommune og Norsk Vasskraft- og Industristadsmuseum. U.å. Teikna av Gro Lavold

museal ramme og altså blir tekne ut av kvardagens røyndom og plassert i ein meir ideell kontekst som historie, kan det leggja til rette for ei revurdering av dei.

Samspelet mellom bruken av det materielle og dei presenterte forteljingane er ikkje tilfeldig, men er resultat av museet sitt formidlingsprogram. Det er ein gjennomtenkt metode som ligg bak begge deler. Ein samlar inn folks minne, historier og haldningar, utarbeider eit bilde av fortida på grunnlag av dette og anna materiale, og formidlar det tilbake ved hjelp av gjenstandar og tekst. Det som blir fortalt munnleg blir i denne prosessen transformert til meir systematiske oppfatningar av historia.

Frå munnleg til skriftleg

Det munnlege lever likevel vidare ved sida av dei meir permanente media for fortidsformidling. A.S Tyssefaldene si jubileumsbok (Gravdal & Våde 2006) har som eit mål å formidla noko av kjenneteikna ved det munnlege. ”For, sjøl om historikerne sier noe annet, ble deler av velferdssamfunnet Norge delvis bygd i bakrus.” (Gravdal & Våde 2006:10). Denne formuleringa slår an tonen i jubileumsboka, der det er dei tilsette sine stemmer som dominerer. Den forteljemessige strukturen er langt på veg den same som hos Trædal, og mange av dei overordna synspunkta er også formulert hos han, men stilen er ein annan. Det forsterkar inntrykket av at boka har eit innfråperspektiv på lokalsamfunnet. Spørsmålet om anleggsarbeidarane var i bakrus under ”den nye arbeidsdagen” er vel nokså irrelevant i eit industrihistorisk perspektiv, men det er betydningsfullt her. Stilen medverkar til å markera dei kulturelle verdiane til innbyggjarane på staden, i alle fall dei mannlege. Ei historie som

begynner slik spelar også ei viktig rolle i boka:

Ingen trodde de ville klare det, unntatt de fem som gjorde det. En av krafthistoriens bragder ble utført i løpet av noen uker i 1928. Av fem menn som bygde en taubane innerst i Ringedalen til et sted som kalles Mikkelstøl (Mekjelstøl), og videre derfra til Nibbehølen. Egentlig er det umulig. Men Amund Stana hadde forbannet seg på at det gikk an. Sammen med broren Lars hadde han funnet denne veien i 1907. For ingenting er umulig, mente Amund Stana. Han var 42 år og kjente disse fjellene bedre enn noen annen. Sammen med Torbjørn Torblå la han inn anbud og plukket ut tre mann som han stolte på. Det var Eirik Instanes, Lars Stalheim og Emil Træen (Gravdal & Våde 2006: 94).

Historia om utbygginga av industristaden Tyssedal blir fortalt gjennom episodar og hendingar som er lokalisert og personifisert, ved hjelp av namn som er velkjende for alle på staden. Det kan vera heroiske historier om bemerkelsesverdige arbeidarar som gjorde oppsiktsvekkande ting. Men det kan også vera komiske eller tragikomiske historier, som den om svensken Olaussen, som bruka å fortelja at han ”hade gått på sina bara ben frå Østerrike til Norje”. Det var også han som sa, etter å ha blitt alvorlag skada i ei sprengingsulykke: ”Du stora norska Gud, kan du nu se till en svensk rallare, så skall jag komma dig ihåg en annan gång.” (Gravdal og Våde 2006:11). Følgjande historie reindyrkar det groteske:

Det var vinter og glatt og bratt. Hålke og – som i kommende tider – ingen som strødde. En gjeng med akkord på

kaggetømming mistet fotfeste og suste av sted på den mest illeluktende kjelke som noensinne har vært ute i friluft. Kagge og menn – på ræva – nedover bakken. Det skvalpet og slufset, islaget ble brunt, og noen på Kvernhusteigen bannet så sjølveste Ola Storkuken kunne tenke seg å gå på bønnemøte (Gravdal og Våde 2006:67).

Dette er historier som er blitt fortalt mange gonger, og som er del av repertoaret til ulike forteljarar. Det er tydeleg ei utsøkt glede for forteljarane å utfordra normene for ”danna tale” gjennom slike forteljingar. Det kan hevdast at dei har eit karnevalesk element. Dei handlar ofte om drikking, eller om forholdet til overordna i bedrifta, på ein måte som snur forholdet opp-ned. Det å fortelja slike historier har komplekse funksjonar i lokalsamfunnet. På den eine sida må det bidra til å produsera gruppeidentitet gjennom å markera grensene mellom det eigne samfunnet og omverda (både storsamfunnet og bygdesamfunna rundt). På den andre sida må historiene også bidra til å tematisera og bearbeida relasjonane i lokalsamfunnet, mellom leiarar og grupper av tilsette med ulik status. Med tanke på at noen markante leiarar opptrer i historiene i roller som ikkje inneber at dei blir utdefinerte, men tvert imot blir gitt respekt, er det kanskje slik at forteljingane er ein måte å bearbeida relasjonane på som gjer at dei fungerer sosialt integrerande på lokalsamfunnet som heilskap.

Bruken av språklege verkemiddel, som å setja det groteske og tabubelagte på trykk og ein munnleg stil der same meining blir teken opp att med små nyansar, bruk av doble betydningar osv. er også ein måte å kommunisera eit innifråperspektiv på: Denne skrivemåten tar i bruk trekk frå munnleg forteljemaate og uttrykkjer dermed

ein solidaritet med forteljarane og miljøet på staden, og det markerer grensene mellom industristadkulturen og omverda. Også gjennom stilen kan ein slik tekst mobilisera ressursar som er materialisert som habitus. Men ein slik skrivemaate spring ikkje ut av ein munnleg forteljemaate – den hentar berre materialet sitt herifrå. Skrivemaaten har sine føresetnader i skriftkulturen, først og fremst skjønnlitteraturen. Den er inspirert av litterære tendensar som Kjartan Fløgstad kanskje er den fremste representanten for. Han bruker i sine romanar omgangsspråket på arbeidsplassen som materiale for sine litterære skildringar. Også Frode Grytten skriv i denne tradisjonen i sine Odda-romanar. Slik sett viser Tyssefaldene-historia til globale trekk ved litteraturen. Den tar paradoksalt nok i bruk etablerte normer for skriftleg framstilling for å utfordra grensene for konvensjonelt skriftleg uttrykk.

Dei verbalt formidla forteljingane må sjølvstøtt forståast ut frå språklege kontekstar. Men det kan også vera nyttig å nærma seg monumentproblematikken via språket. Dersom vi ser språk i det dialogiske perspektivet til den russiske språkteoretikaren Valentin Voloshinov, vil dei sosiale relasjonane som dei språklege ytringane foregår innafor koma i fokus. Ytringar er sosiale samhandlingar som talar og tilhøyrar inngår i. Å forstå ei ytring inneber ikkje berre å tolka det reint verbale uttrykket, det vil alltid vera ein rik kontekst av ekstraverbale betydningar som heng saman med samtale-situasjonen og som også må vera ein del av tolkinga: ”Articulated words are impregnated with assumed and unarticulated qualities.” Intonasjon er eitt døme; ”it, as it were, pumps energy from life situation into the verbal discourse ...” (Voloshinov 1976: 105f.). Denne dialogmodellen gjeld ikkje berre direkte samtale ansikt til ansikt, også

meir institusjonaliserte ytringar som jubileumsbøker eller museumsformidling kan forståast dialogisk. Også slike ytringar reflekterer den sosiale interaksjonen som avsendaren og mottakaren tar del i. På same måten som språket kan materielle gjenstandar og stader vera impregnert med sosial meining for den som har vakse opp med dei. I Voloshinov sitt perspektiv vil gjenstandar som symboliserer sosiale distinksjonar i eit miljø vera særleg viktige i ein slik samanheng. Voloshinov legg særleg vekt på sosiale / klassemessige forskjellar i si eksemplifisering (Nilsson 1996: 260 n. 24, Voloshinov 1973: 21ff.). I Tyssedal er eitt døme den bygningsmessige strukturen, som i utgangspunktet var konstruert for å skilja mellom ulike sjikt av innbyggjarar, og som også (eit stykke på veg) blir akseptert som uttrykk for sosiale skilje, men som også blir gjort til utgangspunkt for forhandling om dei same skilja.

Jubileumsboka er skriven ut frå ei medviten målsetjing om å skriva historia på grunnlag av minnemateriale. Den bruker historier som har fått si forteljmessige form og som mange har høyrte før. Noen blir også formidla av museet, i ei mindre tabubrytande form. Gjennom desse nye formidlingssamhengane blir dei del av ei institusjonalisert formidling av historia om industristaden. Det får noe offisielt over seg når det er museet eller den offisielle bedriftshistoria som fortel. Dei blir også sett i ein meir overordna samanheng ved at dei no inngår i ein intensjon om å fortelja historia om industristaden. Dei blir dermed noko meir enn festlege historier knytt til personar alle kjenner.

Gjennom museet si formidling blir forteljningane også knytt til landskapet på ein ny måte. Som sagt har museet ikkje nøgd seg med å visa staden si historie inne i utstillingsbygninga. Tvert imot har ein teke

i bruk heile landskapet til langt inn i nedslagsfeltet til kraftverket, og har ”merka” det ved å peika ut interessante stader, enten ut frå den tekniske funksjonen deira i kraftproduksjonen (demningar, rørgater, taubaner osv.), eller fordi lokalt berømte personar budde der eller viktige begivenheter hende der. På denne måten blir industrilandskapet gjort meningsfullt på ein ny måte ved hjelp av materielle ting som ”alltid” har vore der og forteljingar som er blitt til folkeminne. Bokutgjevingar i form av jubileumsbøker og skjønnlitteratur bidrar til denne omdefineringa. Frode Grytten sin roman *Bikubesong* frå 1999 tematiserer også landskapet på sin eigen måte. Han lokaliserer hendingane gjennom å bruka lokale, ikkje oppdikta namn på stader. Eit teikn på at dei fysiske omgjevnadene er betydningsfulle for hans lesarar er at romanen i 2005 fekk sin eigen turistguide i form av boka *Bikubegang*, som kommenterer dei sentrale stadene i romanen. Det er ei intens interesse for lokalisering av fortidige hendingar og tilstandar.

Monument, forteljing og historie

På bakgrunn av dette kan ein spørja seg korleis forholdet mellom det materielle og forteljningane skal forståast i ein prosess der ein stad blir forvandla til eit kulturminne. Ut frå eksempelet Tyssedal kan det sjå ut som det er forteljningane som er det primære. Det er forteljningane sine immaterielle budskapar som avgjer innhaldet i det som minnest gjennom monumenta. På den andre sida representerer dei fysiske strukturanne ei lokalisering av forteljningane, og det medverkar til å halda dei fast: Stadene i landskapet blir opphøgde til monument, dei blir ”reminders” (Casey 1987: 90ff.) som aktualiserer forteljningane. Slik sett føreset dei kvarandre dersom ein monu-

mentaliseringsprosess skal finna stad. Sjølv sagt kan monument ha sterkare eller svakare lokal forankring. I tilfellet Tyssedal er den lokale definisjonsmakta over monumenta sitt betydningsinnhald forholdsvis sterk. Det er vel også ein føresetnad for at den erfaringa med livet på industristaden og dei tilhøyrande verdiar og normer folk har kan slå gjennom så sterkt når historia skal formidlast.

Når ein intervjuar noen av dei som formidlar denne historia, seier fleire at dei har ”oppdaga” historia gjennom utbygginga av museet på staden. Sjølv om dei heile livet har teke del i formidlinga av historiene som dei framleis fortel, har dei ikkje oppfatta dette som *historie*. Det er kanskje fordi tenkjemåten i slike industrisamfunn har vore framoverretta. Industrien var framtida, historie var ei sak for dei nasjonalt interesserte. I dag er interessa for industrihistorie, slik den blir dyrka i industrisamfunna i Hardanger, ei anna. Det er motvillig erkjent at industrien ikkje representerer framtida lenger, og det er ikkje aktuelle, næringspolitiske spørsmål som er motiverande. No er det nedbygging av fabrikkane som står på dagsordenen. Den praktiske relevansen av kva ein meiner om industrien er ikkje like altdominerande som før. Det opnar samtidig fortida si verd for dei impliserte.

På mange måtar stemmer denne historia med eit overordna perspektiv i historie-skrivinga om etterkrigstida: Industriutbygginga var eit nasjonalt utviklingsprosjekt. Industrialisering blei forstått som den måten nasjonen kunne utvikla seg på – mot større velstand og større rettferd. Denne historia kan sjåast som ein viktig del av nasjonsdanningsprosessane i etterkrigstida, fordi den har inngått i måten medvit om nasjonale fellesskap har blitt skapt og omskapt på. Tyssedal blir i dag innplassert i

den nasjonale samanhengen når det blir påpeika at kraftutbygginga her var ”en vesentlig del av den egentlige grunnmuren til det norske velferdssamfunnet” (Gravdal & Våde 2006:8). Gjennom slike formuleringar blir det lokale underordna eit nasjonalt perspektiv. Ein vurderer eigen innsats ut frå storsamfunnet sin synsvinkel. Når museet, forfattarane og andre tematiserer det sosiale og tekniske i historia om staden, framhevar dei forskjellane i forhold til landet elles. Det nasjonale er ikkje tema, heller ikkje ramme, og ikkje ideal. Men det er framleis av stor betydning som *målestokk* for den lokale historia: Staden sitt bidrag til velstandsutviklinga blir framheva, og gjennom dette blir likevel det norske tematisert.

Det romantiske landskapet

Vendinga mot fortida i industrisamfunn som Tyssedal kan sjåast som del av ei kulturell mobilisering: Lokalsamfunnet bearbeider og viser fram sin eigenart som noko å vera stolt av. Som kulturell mobiliseringsprosess har den ein parallell hundre år tidlegare, då bildet av fjordlandskapet blei utforma. Innholdsmessig er det likevel ein slåande kontrast mellom formidlinga av industrisamfunnet si fortid og måten Hardanger elles har blitt framstilt på. Tradisjonelt er det naturlandskapet som har vore i fokus. Etter kvart har det kultiverte preget som fruktdyrkinga gjev blitt viktigare. Ved midten av 1800-talet hadde dette landskapet vunne ry som vakkert. Geografen Amund Helland uttrykkjer ei konvensjonell oppfatning når han seier at:

Indenfor skjærgaarden følger en række af fjordlandskaber, der fortsætter i fjorddale. Mange af disse fjordlandskaber henregnes til de vakreste strækninger i vort land, særlig er Hardangerfjorden

bekjendt for sin vakre og storslagne natur, og den indre del begunstiges af et klima, som gjør mange af disse egne særdeles skikkede til frugtavl (Helland 1921:55f).

Tilsynelatende er det dei utanforståande sitt perspektiv som her kjem til uttrykk, ikkje lokalsamfunnets. Det estetiske landskapssynet som vi finn hos Helland kan oppfattast som eit resultat av romantikken, som medverka til å endra måten å oppfatta Vestlandet på. Stader som tidlegare blei sett som farlege eller berre ubrukelege (samanlikna med ei utmark – vill og udyrka, unyttig og uinteressant) blei no oppfatta som vakre (Danbolt 2000). Synet på fjellandskap slik det blir uttrykt i litteraturen er eit eksempel (Nicolson 1959). Norske kunstnarar har medverka til denne omvurderinga. Med nasjonalromantikken framstår Hardanger som *ein* viktig variant av det norske landskapet. Diktaren Henrik Wergeland har skrive det mest storslåtte hylingsdiktet til Hardanger. Hans ”underdeilige Hardanger” er åpenbart basert på forestillingar som alt var blitt konvensjonelle – han har kanskje aldri vore der.

Endå viktigare for den nye verdien til dette landskapet er kanskje turisttrafikken. I siste halvdel av 1800-talet var turistnæringa i Hardanger i sterk vekst, og ved slutten av hundreåret hadde det blitt det viktigaste turistmålet i landet, målt i talet på besøkjande (Bårtvedt 1984). Utanlandske turistar sine reiseskildringar, publisert på engelsk, tysk og fransk framstilte fjordlandskapet som eit attraktivt reisemål. Særleg på engelsk finst det ein omfattande litteratur som må ha gjort Vestlandet godt kjent for det lesande publikum og som dels har fungert som reisehandbøker (Scheen 1963). Mange av forfattarane laga skisser og akvarellar av landskapet med tanke på

illustrasjonar til bøkene. Einskapsen av natur og kultur blir ofte framheva i denne litteraturen – fjord, fjell og bre, fruktblomstring og bunadkleddedde kvinner som varta opp på hotella er sentrale tema, sjølv om det er skildringar av ekspedisjonar til utilgjengelege fossar som ofte tar mest plass. Særleg Ringedalsfossen og Tyssestrengene, som seinare skulle inngå i kraftproduksjonen i Tyssedal, blir framheva (sjå f.eks. Lovett 1885, Stuart 1892, Kracht 1897, Bradshaw 1896).

Turistane og kunstnarane høyrde til kulturelle elitlar som delte den same danninga representert ved samtida sin litteratur og kunst. Sjølv om turismen frå Storbritannia var nokså omfattande, var den eit overklassefenomen. Det må i første rekkje ha vore folk med den humanistisk prega britiske forma for høgare utdanning som reiste. I dette miljøet kunne ein sin Byron, og romantikken sitt landskapssyn representerte briller som let dei sjå fjordlandskapet på same måten som dei norske kunstnarane.

Det distanserte blikket som turistar, kunstnarar og andre akademikarar representerte, med si visuelle tilnærming til landskapet, er likevel etter mi meining berre ei av kjeldene til måten vi i dag verdset Hardanger på. Vårt bilde av staden er forma av mange ulike forteljingar. Eit anna blick ser landskapet i lys av menneska som bur der og korleis dei blir verdsett. Ivar Aasen har med sin bygdebakgrunn ei anna haldning til landskapet: ”Hardangerfjordens Omgivelser ere af Naturen just ikke meget behagelige. Fjeldene er høie ligesom i Voss og Indresogn; .... Strandene ere sædvanlig meget bratte og paa enkelte Steder ubeboelige formedelst Steen- og Sneskreder.” (Aasen 1990:44f.). Han medgir at landskapet om sommaren kan ha ”et venligt Udseende”, og det er ”livligt” med

”de mangfoldige Fossefald og snehvide Bække, som overalt styrte ned fra Fjeldene”, men han synest det er stygt når alle trea er styva. Han er likevel ikkje først og fremst interessert i det estetiske. Det er det sosiale som interesserer han og som han legg vekt på å skildra når han kjem til ein ny stad. Og også Aasen finn Hardanger interessant, men det er ut frå folket som bur der. Ikkje berre er dei reinslege, dei har også eit høgt opplysningsnivå, og dei er sedelege – dei lagar ikkje ”uorden” under sine festligheter, sjølv om dei drikk, og det finst sterke normer mot lause seksuelle forhold. Han forklarar dette med at omgangen mellom embetsmennene og allmugen er meir intim her enn elles. Det er særleg gjestfridomen som gjer inntrykk på han og som gjer at ”jeg ikke noksom kan rose dette folk”. ”Hardangerne maae i flere Henseender betragtes som en af de ædleste Forgøeninger af det norske Folk.” (Aasen 1990: 50f.).

Hundre år seinare finn vi at heller ikkje Olav H. Hauge frå Ulvik oppfattar fjellet ut frå estetiske målestokkar. Han tar utgangspunkt i folkeminne og hevdar at fjellet er både matnyttig og fylt med forteljingar om ting som har hendt der – om namngitte personar som har opplevd eller utretta noe som er verd å hugsa. (Det blir ekstra gode produkt av det når husdyra får beita på Finse). (Svendsen 2005:89, Hauge 1950:15). Både Hauge og Aasen set landskapet i samanheng med meir komplekse førestillingar, det er ikkje først og fremst vakkert. Det er det sosiale livet på staden som gir mening til landskapsformasjonane. For Hauge er det i tillegg eit brukslandskap. Aasen gjer sine observasjonar medan han reiser frå ei bygd til ei anna, og utsegnene må oppfattast som relative – han vurderer stadene i forhold til kvarandre. Han les altså staden ut frå eit anna per-

spektiv enn kunstnarane. Hans forteljing tar utgangspunkt i dei sosiale relasjonane mellom stader, ikkje i dei fysiske omgjevnadene, men han knyter den likevel til det materielle ved staden og gir det ein positiv valør. Han gjev i sine vurderingar ikkje berre uttrykk for eigne haldningar, men hevdar å gjengje førestillingar som er utbreidde blant folk i det området han reiste i, f.eks. når det gjeld gjestfridomen: ”Allerede i Naboegnene havde jeg hørt at man i Hardanger bliver modtagen som en Ven og Bekjendt, og at man der ikke mærker noget af den Mistænksomhed og Tværhed, som paa adskillige andre Steder tildeels møder den Fremmede.” (Aasen 1990:50). Hauge, som er innfødd, snakkar meir med sin eigen stemme, men også han representerer det kollektive gjennom det materialet han refererer.

Ved sida av dei akademiske forteljingane om fjordlandskapet – blant dei vakraste strekningane i Noreg – finst det altså også lokale forteljingar som gjer landskapet meningsfullt ut frå korleis folk *er* og korleis dei *bør* vera. Hardangernaturen får ei anna betydning i den siste varianten. Men det er ein samanheng mellom dei. Bildet av fjordlandskapet som det vakre, storslåtte og idylliske har blitt produsert sidan både i marknadsførings- og i nasjonsbyggingssamhengar. Dette har neppe vore utan betydning for den kulturelle sjølvkjensla vi finn blant dei som bur i Hardanger. Dei nasjonale forteljingane om regionen fann på slutten av 1800-talet gjenklang i ei lokal kulturell mobilisering. Ungdomslagsrørsla som voks fram under dei politiske kampane om parlamentarisme og oppløysing av unionen med Sverige (1882–1905) stod sterkt i Hardanger. Ungdomslaga var orientert mot språkpolitikk (målreising) og uttrykte seg i nasjonale symbol. Sjølv om språket ein uttrykte seg i var annleis, er innhaldet kan-

Laftehuset er varemerket for norske folkemuseum, og også på Hardanger Folkemuseum spelar det ei hovudrolle.

Fotograf: Hans-Jakob Ågotnes.

skje ikkje så ulik industrisamfunnet si mobilisering i dag. Også den gongen var det verdien av eigen identitet som stod på spel. Ein kan kanskje seia at dei tematiserte det nasjonale med omsyn på det lokale.

I begge tilfelle var det materielle eit viktig medium for det symbolske språket. Eit felt som interesserte ungdomslaga, var bygdemuseum. I Hardanger var det i åra etter 1900 fleire lokale museumsprosjekt. Det var friluftsmuseum det var snakk om, alle tenkt ut frå same modell – ei samling gamle tømmerbygningar som skulle representera ein gard, innreia med tidsriktig inventar og reiskap. Denne museumstypen har vore dominerande på den norske landsbygda fram til i dag. Den byggjer på førestillinga om eit kulturlandskap der det er bondegarden som er i sentrum. Lokale museumsanlegg har medverka til å føra vidare denne oppfatninga. Dei lokale musea har plassert si formidling av lokal kulturhistorie innafor

kontekstar forma av både akademiske og folkelege forteljingar og har på denne måten bygd ut førestillinga om det nasjonale Hardanger og gitt den nye materielle haldepunkt gjennom museumsanlegg og samlingar.

Det som seinare skulle bli industrisamfunn inst i fjorden, Odda og Tyssedal, var ein del av dette attraktive landskapet. Det var nettopp her sentrum for turisttrafikken var før industriutbygginga, ikkje tilfeldig, sidan fossane var eit hovudmål også for turistane. Med kraft- og industriutbygginga blei fossane tekne i bruk til produksjon av elektrisitet. På få år sette industrirøyken ein stoppar for turisttrafikken. Då stadene blei industristader blei dei forvandla frå vakre til stygge stader. Dette skjedde omtrent samtidig som lokale museum blei etablert for å halda fast eit bestemt bilde av det førindustrielle fjordlandskapet.

Avslutning

Våre oppfatningar av landskap blir forma av korleis vi oppfattar grunnleggjande samanhengar som rom og tid. Hardanger-regionen er i norsk samheng eit godt eksempel på at måten vi ser landskapet på, endrar seg. Grunnleggjande sett er det fysiske landskapet det same som det har vore gjennom hundreår, sjølv om vegetasjon og byggeskikk utviklar seg. Vårt mentale bilde av dette landskapet har derimot gjennomgått viktige endringar. Dette forholdet mellom det fysiske og det mentale kan rettferdiggjera å snakka om landskapet som monument – det har sin materielle eksistens, og er samtidig berar av immaterielle bodskapar. Landskapet har betydning, og betydninga endrar seg. Dette blir ekstra tydeleg i tilfellet Hardanger, eit landskap med sterke symbolske ladingar.

Hardangerfjorden har sidan midten av 1800-talet hatt ein framståande plass i førestillinga om det norske landskapet. Denne naturen, med fjord og fjell, bre og fossar, blei ein turistattraksjon og framstod etter kvart som essensen av det nasjonale. Og det har denne posisjonen framleis: Fjordlandskapet har bevart sin høge verdi. ”Hardangerfjorden (er) kåret til et av verdens vakreste områder”, skriv *Bergens Tidende* sommaren 2004 (Matre og Kristvik 2004).

Hardanger har dei siste hundre år også vore ein viktig industriregion. Det industrielle Hardanger framstod lenge som eit dementi av det romantiske nasjonale landskapet – industrirøyk og store fabrikkannlegg passa ikkje inn og sette ein brå stoppar for turisttrafikken til industristadene. Også av andre grunnar har ikkje det industrielle vore nokon integrert del av det herskande bildet av Hardanger. Sjølvforståinga på industristadene hadde orienteringar som braut med det nasjonale og rurale som elles

prega bildet av regionen. Men dei siste 20 år har også industrien blitt interessant som historie. Den har blitt musealisert, og oppfatninga av industristaden sitt landskap er dermed i ferd med å endra seg grunnleggjande. Landskapet kan på nytt bli vakkert som følgje av at vi ser det med nye augo, i lys av det vi veit om dei interessante samhengane det representerer. Når noko blir fortid kan det få oss til å revurdere dei mest skråsikre oppfatningar. I dag kan kunsthistorikarar peika på det vakre i dei funksjonalistiske fabrikkbygningane i Odda på ein overtydande måte. Dei fysiske endringane trekkjer i same retning, det gror til og blir grønt og frodig. Industristadene i Hardanger har potensial til igjen å bli turistmål, no med eit heilt anna betydningsinnhald enn då fossane lokka engelskmenn hit. Om denne spådommen slår til, vil det nok vera som eit tillegg til, ikkje i staden for attraksjonen i det førindustrielle bildet av regionen.

Det har blitt hevda at globaliseringsprosessane dei siste tiåra har endra betydninga av nasjonale tradisjonar og nasjonens historie i takt med at det geografiske og politiske grunnlaget for dei har blitt svekka. Vi tenkjer rett og slett ikkje fortida innafør dei same rammene som tidlegare. Dette forholdet kan forklara den intense akademiske interessa for forholdet mellom historie og minne – vekta på minne kan sjåast som eit symptom på at vår måte å tenkja tid på har endra seg på ein avgjerande måte (Huyssen 2003:4).

Er dei forandringane som har skjedd med oppfatningane og vurderingane av Hardangerlandskapet eit resultat av at det ikkje lenger finst ei forpliktande nasjonal ramme for dei forteljingane som formidlar og dermed held ved like forståingane av landskapet? Ja – men ikkje utan atterhald. Ser vi nærare på monumentaliseringa av det

industrielle, ser vi at den også har eit samband med det nasjonale. Betydninga av industristaden for den nasjonale utviklinga blir framheva: Den appellerer til resten av landet for å bli anerkjent som viktig for landets utvikling. Slik sett inngår også industrimuseet i nasjonsbyggingsprosessar – i stadig pågåande forhandlingar om kva det norske fellesskapet består av i dag. Men det er likevel ein vesentleg forskjell frå bygdemusea slik dei ble etablert for 100 år sidan: Dei retta seg temamessig mot det nasjonale. Industrimuseet har ikkje det nasjonale som tema, men det kan likevel ha nasjonalt integrerande verknader.

Noter

1. Eg bruker her "monument" i vid betydning, som fysiske strukturar som representerer noko som er verd å minnast.
2. For ein analyse av kva betydning striden om konsesjonslovene fekk for Tyssedal, sjå Svein Ivar Angell 2006.

Referanser

- Angell, Svein Ivar 2006: "Aktieselskabet Tyssedaldene og konsesjonsspørsmålet". S. 180-234 i: Jan Gravdal & Vidar Våde 2006: *Tyssefaldene. Krafttak i 100 år 1906–2006*. Tyssedal: AS Tyssedaldene; [Bergen]: Nord 4 bokverksted.
- Aronsson, Peter (red.) 2004: *Historiebruk – att använda det förflutna*. Lund, Studentlitteratur.
- Matre, Elisabeth Langeland og Ingeborg Kristvik 2004. "Hverdag ved fjorden". *Bergens Tidende* 8. mai.
- Bradshaw, John 1896: *Norway, its Fjelds, Fjords, and Fosses*. London, Digby, Long and Co., Publishers.
- Byrkjeland, Martin 1985: *A/S Bjølvefossen 1905 – 1931. Ein analyse av eit foretaks etablering*. Hovudfagsoppgåve i historie, Universitetet i Bergen.
- Bårtvedt, Randi 1984: "Vor gode bræ også i sommer beskuet af høifornemme øine" : møtet mellom turistar og bygdefolk i Odda 1861–1914. Hovudoppgåve i etnologi, Universitetet i Bergen.
- Bårtvedt, Randi, Bjarne Sørensen og Jan Gravdal (red.) 1989: *Dei Finaste band: vår historie om Odda 1890–1960*. Odda: Odda industristadmuseum.
- Casey, Edward S. 1987: *Remembering. A Phenomenological Study*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.
- Danbolt, Gunnar 2000. Hardanger i romantisk belysning, <http://kulturnett.ivist.no/Tusenaarsstaden/pdf/danbolt.pdf>
- Elektrokjemisk Arbeiderforening, Tyssedal. Avdeling 44 av Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund*. [40-årsberetning u.s og u.å]
- Gravdal, Jan & Vidar Våde 2006. *Tyssefaldene. Krafttak i 100 år 1906–2006*. Tyssedal: AS Tyssedaldene; [Bergen]: Nord 4 bokverksted.
- Grytten, Frode 1999. *Bikubesong*. Oslo, Det norske samlaget.
- Grytten, Frode og Oddleiv Apneset 2005. *Bikubegang*. 24 stopp i Frode Gryttens univers. Odda, Odda kommune.
- Hauge, Olav H. 1950. "Fjellet kring Uppsæte, Hallingskeid og Finse i eldre tid". I: *Den Norske Turistforenings Årbok*.
- Helland, Amund 1921. *Topografisk-statistisk beskrivelse over Søndre Bergenhus Amt Første del Den almindelige del*. Kristiania.
- Huyssen, Andreas 2003. *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford, Stanford University Press.
- Jarmund, Grete 1994. Verneplan for tekniske og industrielle kulturminner. Riksantikvarens rapporter nr 23. Oslo,

- Riksantikvaren.
- Kracht, Therese 1897. *Norwegische Reisebilder. Erlebtes und Erlauschtes von Therese Kracht. Mit vielen Illustrationen.* Berlin, Verlag von Ulrich Kracht.
- Lovett, Richard 1885: *Norwegian Pictures Drawn with Pen and Pencil. Containing also a glance at Sweden and the Gotha Canal. With a Map and one hundred and twenty-seven illustrations from sketches and photographs.* London, The Religious Tract Society.
- Museumstiltak på industrisektoren 1996. Museenes innsats innen industriminnevern. *Norsk Museumsutviklings skriftserie nr. 2*, Oslo: Norsk Museumsutvikling.
- Nicolson, Marjorie Hope 1959. *Mountain Gloom and Mountain Glory: The Development of the Aesthetics of the Infinite.* Ithaca, Cornell University Press.
- Nilsson, Bo G. 1996. *Folkhemmet arbete- tarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar.* Nordiska Museets Handlingar 121. Stockholm, Nordiska Museets Förlag.
- Scheen, Erland 1963. *Utanlandske reiseskildringer fra Hardanger i førre hundreåret.* Nordheimsund.
- Stuart, J. Maitland 1892: *How "No. 1" became "1 ½" in Norway.* London, Hutchinson & Co.
- Svendsen, Vibecke 2005. Spor over Finse: et bidrag til fortellingen om stedets betydning. Hovedoppgave i kulturvitenskap, Universitetet i Bergen.
- Trødal, Lasse 1988. Odda – arbeidsfolk fortel. Glimt frå saga til ein industri-kommune. Odda, Odda kommune.
- Verneplan for tekniske og industrielle kulturminner 1994. *Riksantikvarens rapport nr. 23*, Oslo: Riksantikvaren.
- Voloshinov, V.N. 1976: *Freudianism. A marxist critique.* N.Y, San Francisco, London, Academic Press.
- Voloshinov, V.N. 1973: *Marxism and the philosophy of language.* N.Y. og London, Seminar Press.
- Aasen, Ivar 1990. *Reise-Erindringer og Reise-Indberetninger 1842–1847.* Voss, Vestanbok Forlag.

